

Helen Kukk

Rakvere haigla logopeed

Patoloogilised enesekordused Alzheimeri tõvega isiku vestluses

Mida enam elab maailmas väga vanu inimesi, seda enam levib Alzheimeri tõbi. Selle üheks oluliseks sümptomiks on keele- ja suhtlushäired. Kuidas eristada Alzheimeri tõvega inimese kõnehäireid tavalistest kõnehäiretest?

Alzheimeri tõbi ja kõnehäired

Alzheimeri tõbi (AT) on dementsust põhjustav ajuhaigus, mille tagajärjel tekib inimesel intellektuaalsete võimete langus ja esinevad käitumishäired (vt lisaks Mandell, Green 2011). Haiguse üks esimesi sümptomeid on mäluhäire. Kõigepealt kahjustub episoodiline mälu ehk häiritud on haige enda elu sündmuste mäletamine. Seejärel häirub ka semantiline mälu, mis hõlmab sümbolite abil esitatud faktiteadmisi ümbritsevast maailmast. Eelkõige on haigetel probleeme uue info omandamisega.

Peale mäluhäirete esineb AT-ga inimestel suhtlusprobleeme, tähelepanu ja täidesaatvate funktsioonide häireid ning ruumitajuhäireid (haiged võivad nt ära eksida). Haiguse süvenedes esineb neil apraksiat ehk võimetust oma tegevust eesmärgipäraselt planeerida ja läbi viia, agnoosiat ehk võimetust ära tunda asju või isikuid, ning käitumishäireid (nt agressiivsust või depressiooni). Muuhulgas esineb AT-ga inimestel kognitiiv-kommunikatiivne kõnepuue (vt lisaks Bayles; Tomoeda 2013).

AT-ga isikute spontaanne kõne on üldiselt hääduslikult voolav ja enamasti grammatiliselt korrektne. Küll aga muutub kõne haiguse edenedes aeglasemaks ja ebakindlamaks. Üheks varaseks ja sagedasemaks

kõnepuude tunnuseks on kerge sõnaleidmisraskus. See toob kaasa mitmeid sõnaasendusi (parafaasiaid). Tüüpiliselt asendavad haiged soovitud sõna semantiliselt sarnase sõnaga (*sidrun pro laim*), haiguse progresseerudes üha rohkem ka omaleiutatud uudissõnadega (*piluloog pro filoloog*). Algstaadiumis AT-ga inimesed võivad sageli kurta ka keeletipufenomeni üle.¹ Haiged ise on sõnaleidmise raskustest sageli häiritud ning püüavad neid ümbersõnastamisega kompenseerida.

Teiseks väheneb haigetel konkreetse tähendusega nimisõnade ja hiljem ka tegusõnade kasutus ning suureneb üldise tähendusega sõnade ja asesõnade hulk. Sõnavaratestide tulemused näitavad sõnavara kahanemist ning mõistete süsteemi häireid, mistõttu mõistetevahelised seosed taandarenevad. Mõõdukas staadiumis AT-ga isikutel on suuri raskusi mingi kategooria liikmete nimetamisel ning sõnade defineerimisel.

Ka on AT-ga isikutel raskusi vestlusesse uute mõtete toomisega ning nende jutus esineb tavapärasest rohkem ebasobivaid teemast kõrvalekalduisi. Mälu puudujäägi tõttu on neil raskusi vestlusteema, oma mõtete ja vestluspartnerilt saadud info meeles pidamisega. Kõne hindamisel kasutatavas pildikirjeldamise ülesandes toovad nad tervete vanemaealistega võrreldes välja vähem pildiga seotud teemasid ega anna pildi kohta piisavalt infot. Samuti on neil raskusi pildi peamõtte väljatoomisega. Lisaks esineb haigetel mõtete perseveratsiooni (ingl *ideational perseveration*) ehk nad kordavad juba öeldud mõtteid ebasobivas kohas.

Kõne mõistmine kahjustub samuti. Mõõdukas staadiumis haiged mõistavad olmevestluses kõnet üsna hästi. Mäluhäire tõttu unustavad nad aga kuuldu kiiresti. Samuti on neil suuri raskusi keeruliste grammatiliste konstruktsioonide mõistmisel. Näiteks ei suuda mõõdukas staadiumis haiged täita sellist kaheosalist korraldust, kus osalausungite järjekord ei vasta tegutsemise järjekorrale (nt *Enne kui näitate lage, puudutage nina!*). Lisaks tõlgendavad AT-ga isikud sageli kujundlikke ütlusi otseselt ning neil on raskusi nalja mõistmisega.

Kirjalik kõne kannatab võrreldes suulise kõnega rohkem. Haigete tekstides on palju õigekirjavigu, ebasobivaid kordamisi (nt sama tähe mitmekordset kirjutamist), probleeme on ka käekirja ja teksti paigutusega. Mehaaniline lugemisoskus ja sõnade mõistmine võib AT-ga inimesel

¹ Keeletipufenomen on sõna meenutamiseraskusel esinev tunne, et otsitav sõna tuleb kohe meelde.

säilida haiguse hilise staadiumini, kuid raskusi on teksti kui terviku mõistmisega.

Raskes staadiumis AT-ga isikutel on suhtlus juba oluliselt häiritud. Siiski on haigeid, kes suudavad mingil moel vestluses osaleda, kuid nende kõne on varasemaga võrreldes veel aeglasem ja ebakindlam. Selles võib esineda ehholaaliat ehk tahtmatut teise öeldu kordamist, perseveratsioone ehk tahtmatut enda öeldud häälikute, silpide, fraaside, sõnade, mõtete kordamist ning arusaamatut, neologismidest koosnevat kõnevoolu. Selles staadiumis kahjustub paljudel haigetel ka kõne rütm ja intonatsioon. Lisaks ei pruugi nad mõista teise inimese jutu emotsionaalset tooni. Raskematel juhtudel ei suuda viimases staadiumis haiged enam vestluses osaleda ning lõpuks esineb pea kõigil mutism ehk psüühilistest teguritest tulenev kõnelemisvõimetus.

Patoloogilised enesekordused AT-ga isiku vestluses

Üks väga tavaline Alzheimeri tõvega kaasnev nähtus on patoloogiline enesekordamine ehk verbaalne perseveratsioon (VP) (vt ka Bayles jt 1985). Üldistatult öeldes on VP keelelise üksuse tahtmatu ja ebasobiv kordamine, millest inimene võib olla teadlik või mitteteadlik. Korrata võidakse nii sõnaosi, sõnu, lausungeid kui ka pikemaid ütlusi, mõtteid või vestlusteemasid. Enamasti on tegemist täpsete kordustega, kuid pikemate üksuste kordamisel võidakse öeldut osalt ka varieerida.

Kõige üldisemalt jaotatakse VP vahetuks ja mittevahetuks. Vahetu VP korral paikneb kordus kohe pärast korratavat üksust. Mittevahetu VP korral jääb korduse ja korratava üksuse vahele keelendeid, mida ei korrata. Need võivad pärineda nii kõneleja enda kui ka vestluspartneri jutust. Mittevahetu VP alaliigina tuuakse eraldi välja vestlusteema või teemaga seotud mõtete perseveratsioon. Sel puhul korratakse sama teemaarendust või ideed täpselt või keelt veidi varieerides mitu korda.

Alzheimeri tõve diagnoosimisel on oluline leida neid tunnuseid, mis viitavad patoloogilistele enesekordustele. Need võiksid aidata logopeedidel hinnata, kas inimesel esineb kõnepuue või mitte. Samas on enesekordused suulises vestluses tavapärased nähtused (vt nt Hennoste 2001, 2011; Hennoste ja Pajusalu 2013). Need võivad olla seotud näiteks kõnejärje otsimise ja öeldu ümbertegemisega, kahe öeldisega tihvtkonstruktsioonidega, pealerääkimise või öeldu rõhutamisega.

Hiljuti Tartu ülikooli eripedagoogika osakonnas kaitstud magistritöös uurisin ühe mõõdukas staadiumis AT isiku tavapäraseid ja patoloogilisi enesekordusi loomulikus suulises vestluses. Uuritav oli 91-aastane kõrgharidusega naisterahvas. Analüüsi aluseks oli hooldekodus tehtud viis 30–50minutilist videosalvestust, milles uurija ja uuritav vestlesid vabalt eri teemadel. Konkreetseks analüüsiks valiti üks vestlus, mille ajal uuritav oli heas üldseisundis ning suhteliselt ergas. Järgnevalt toon näiteid eri tüüpi VP kasutustest patsiendi jutus.

Esimene näide esindab vahetut VP-d. Eesti suulises vestluses kehtib üldiselt norm korrata minimaalselt. Sõnu või nende osi korratakse üks-kaks korda, väga harva kolm korda. Juhtumid, milles sama sõna või sõnaosa korratakse enam kordi, on väga ebatavalised ja võivad viidata patoloogiale. Näites 1 kasutab uuritav kõigepealt enda leiutatud sõna *piluloog*, millele uurija reageerib parandusega (*filoloog*). Haige nõustub parandusega (*ja just=just*), kuid jääb kinni esialgsesse sõnaasendusse ning kordab sõna *piluloog* esisilpi kaheksa korda, enne kui ütleb sõna uuesti välja. Korduse patoloogilisusele viitab kõigepealt asjaolu, et uuritav jääb sõnaasendusse kinni. Teiseks viitab patoloogiale kaheksakordne kordus. Ja lõpuks viitab VP-le ka hääldus. Kordus on hääldatud üha kiirenevas tempos.

(1) D: /---/ isa oli mul **`piluloog piluloog** või mis ta oli.

H: filoloog.

D: ja just=[just. ((**pi-**) **pi- pi- pi- [pi- pi-]) pi- pi- `piluloog** jah.

Näide 2 esindab tavalist mittevahetut VP-d. Siin kordab uuritav muutmata kujul tervet lausungit peale vestluspartneri vahepealset tagasisidet. Sellised uut infot mittelisavad kordused illustreerivad üht põhjust, miks mõõdukas staadiumis AT-ga isikute kõnet iseloomustades kasutatakse sageli väljendit *tühi kõne* (ingl *empty speech*).

(2) D: `jaa=`jaa. ja **ma akkasin `varakult `kliinikus käima.**

H: mhmh.

D: **ma=aksin `varakult `kliinikus käima ja.** ja sis mul `enam ei old aega.

Järgmised kaks näidet illustreerivad mittevahetuid kordusi, mis ei sobi sisuliselt konteksti. Näites 3 räägib uuritav, kuidas isa kiitis tema tarkust.

Selleks kasutab ta kujundlikku väljendit (*kergitas mul saba*). Pärast seda jätkab ta juttu isa otsekõnet imiteerides, asendab sõna *kergitas* sünonüümiga *tõstame* ning kordab sõna *saba* liitsõnas *kleidisaba*. Nüüd kasutab uuritav sõnu otseses tähenduses ja räägib kleidi- või seelikusaba ülestõstmisest. Tulemuseks on eelnevat teemaarendust silmas pidades ebasobiv kordus.

- (3) D: /---/ issi ka `kergitas mul `saba. `ikka. {võttis sis pani -- ütes} @`oi `tõstame kleidisaba üles et. `sul on ilus volditud seelik. `ära istu selle peale. @

Näites (4) räägib uuritav loo ema korraldatud peost, kuhu oli kutsutud ka poiss, keda ema pidas talle sobivaks partneriks. Põhjenduseks tõi ta asjaolu, et too oskab hästi kooki tõsta. Uuritav vastas, et ta ei soovi seda, kuna ta ei taha suurt kõhtu. Seejärel jääb aga kõneleja kinni sõnasse *kõht*. Konteksti sobimatule VP-le viitab ootamatu teemamuutus, milles järsku nimetatakse poisse *paksukõhulisteks*.

- (4) D: /---/ ma ütsin mispärast. {no ta os=}tema oskab ästi kooki `tõsta. @emme ma ei `taha vaata mul on isegi juba. vaata misuke suur **kõht** mul on. ((naerab)) ((tõstab kampsuni üles ja vaatab kõhtu))@ \$ **kõht** {ei old} ((naerab)) hehe kõ-= kõ-=**kõhtu** {ei old mul midagi. --} @{vaata mul on suur **kõht** ees.} mina ei `taha. (...) suurt **kõhtu**. mis=ned poisid tulevad sia. **paksukõhulised**. mingu minema. mingu vutti lööma.@

Viimase näitena toon vestlusteema perseveratsiooni. Uuritav kordas samas vestluses lühikeste ajavahemike tagant kolm korda sama lugu tema ja tema venna käekirjast ning kirjutamisest. Loo keeleline esitus küll muutus vähesel määral, kuid sisuliselt lisis ta väga vähe või ei lisanud uut infot. Näited 5 ja 6 illustreerivad jutukordade algusi, mille vahele jäi umbes kolm minutit. Uuritav alustab lugu mõttega, et poisid (venna sõbrad) käisid tema pealt salaja maha kirjutamas. Mõlemal korral ütleb ta, et üks poiss kiitis tema käekirja. Seejärel räägib ta sellest, kuidas vend kirjutades korduvalt parandusi tegi, ja lõpus sellest, kuidas ta noomis venda sodimise pärast ja pakkus talle seitse senti uue vihiku ostmiseks.

(5)

D: ja siis `käisid. (.) poisid=ma tean `küll mis nad meile käisid. nad käisid s-=`salaja minu, vanade vihikute pealt `maha kirjutamas.

H: ((naer))

D: no jah. nüüd tuleb `välja. ükspäev olime koos ja räägis. üks. p-poiss rääkis kogemata `välja. @`oih (...) `küll sul {oli} ea kääkiri.@ {maüts} @kus=`sina minu `kääkirja tead. [{kus sa mu `kääkirja=tea-.@ mul o=hea kääkiri. oli jah.}]

H: [((naer))]

D: korralik. ma olin `väga `korraliku{lt} `kirjutaja. ((näpuga lööb vastu lauda)) {ma k-k- ma k- kir-} ilma `kir- `vigadeta ma kirjutasin ja, `puhtalt ja=ma=i=`sodind. [vaata vennas oli]

H: [mhmh]

D: vennas mul oli=nisuke. kirjutas=kirjutas ära. tõmbas kriipsud peale. ((teeb käega liigutust kaasa)) juba jälle parandas. @`oh? `mul tuli `veel midagi meelde.@ juba jälle para-. @{-} mis sa `sodid. sa `sodid ju. ma annan sulle `sen- seitse `senti mine osta uus vihik ja `kirjuta {se} vihik ümber. i:ssi ei luba kirjutada.@ issi ei luband `muidugi ümber kirjutada. (.) jah. poiss `sodis noh.

(6)

D: (---) nad ütlevad et minuga on ea selpärast et, minu pealt olevat `ea maha kirjutada.

H: [mhmh]

D: [et siis] e- sis tulevad ilma vigadeta.

H: ((naer))

D: [jajah.]

H: [et võib] usaldada.

D: jajah ükskord üks poiss üts=et. nüüd ütles=et mis `sinu pealt viga oli. {-} sinul oli ea kääkiri. sa kirutasid ni puhta käekirjaga. sul {ei=o=sodi-=}ma ütisin `muidugi ma ei sodind. mu `vend oli niuke sodija. tead kirutab=kirutab kriuh=kriuh=kriuh {@ma tõmban maha.@ juba kirjutab peale.} @`hah? `veel tõmban maha.@ ükskord ma ütisin @kuule mis=asja=sas=`sodid. {mine laena mult} seitse `senti. mine osta uus=@ =a issi ei luba uut vihikut [{-}]

Kokkuvõtteks

Magistritöö alusel saab välja tuua neli tunnust, mis viitavad patoloogilistele enesekordustele AT-ga isiku kõnes. Need on nelja- ja enamakordsed kordused, väga pikad tagasimineked, sisuliselt konteksti sobimatute korduste kasutamine ning mõtete või vestlusteemade kordus uudse info lisamiseta. Sealjuures on oluline, et eri tüüpi kordused esinevad koos ning tulevad esile mitmeid kordi.

Viidatud kirjandus ja soovitusi edasilugemiseks

- Bayles, Kathryn A., Cheryl K. Tomoeda; Alfred W. Kaszniak; Lawrence Z. Stern; Karen K. Eagans 1985. Verbal perseveration of dementia patients. – *Brain and Language*, 25(1), 102–116. Vt <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0093934X85901233>.
- Bayles, Kathryn A.; Cheryl K. Tomoeda 2013. *MCI and Alzheimer's Dementia: Clinical Essentials for Assessment and Treatment of Cognitive-Communication Disorders*. Plural Publishing, 49–59.
- Geldmacher, David S. 2012. Alzheimer Disease. M. F. Weiner, A. M. Lipton (toim), *Clinical manual of Alzheimer disease and other dementias*. American Psychiatric Pub, 127–158.
- Hennoste, Tiit 2001. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. – *Oma Keel* 1, 48–57.
- Hennoste, Tiit 2011. Suuline süntaks ehk dialoogi protsessilause grammatika. – *Oma Keel* 3, 11–16.
- Hennoste, Tiit; Karl Pajusalu 2013. Eesti keele allkeeled. Õpik gümnaasiumile, 51–60.
- Kukk, Helen 2016. Enesekordused mõõdukas staadiumis Alzheimeri tõvega isiku suulises vestluses. Magistritöö Tartu ülikoolis.
- Mandell, Alan M.; Robert C. Green 2011. Alzheimer's disease. N. W. Kowall, A. E. Budson (toim), *Handbook of Alzheimer's Disease and Other Dementias*. Hoboken: Wiley-Blackwell, 3–91.
- Tootsi, Elis 2013. Kõne esmane hindamine Alzheimeri tõvest tingitud dementsuse korral. Magistritöö Tartu ülikoolis. Vt http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/31909/tootsi_elis.pdf.

Transkriptsioonimärgid

Sõnad on märgitud üles häälduspäraselt. Lausungit lõpetav intonatsioon märgitakse punktiga. Lausungi sees olevad intonatsiooniliste üksuste piirid märgitakse komaga. Tõusva intonatsiooniga lõppeva üksuse lõpus on küsimärk.

(.)	mikropaus: 0,2 sekundit või lühem
(...)	pikem paus
`	rõhulised sõnad
@.....@	teise inimese kõne jäljendamine
si-	sõna poolelijätmine
tulin=ja	kokkuhääldatud sõnad
[.....]	pealerääkimise algus ja lõpp
{või}{--}	halvasti kuulnud või ebaselgeks jäänud tekstilõik ((litereeri ja kommentaarid))
/---/	ärajäetud osa kõnevoorst

OK